

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՍովետական խորհուրդ, և իր հայոց պարմու-
թիւնը :

Ի՞նչ սակաւաւոր լանձանց մէկն է
աս վարդապետը, որ թէ իրենց ան-
արատ վարքովը, թէ ազգին բարե-
րար ըլլալով և թէ օտարաց օգտակար,
արժանապէս Սեծ կ'ըսուին երկրիս
վրայ ալ՝ երկինքն ալ: Հայաստանի
երկու հազար տարուան հիւսած ու-
սումնական պսակին ամենէն պայծառ
ծաղիկն է. մեր ազգին բարերարաց
մէջ այնչափ իրաւունք ունի առաջին
ըսուելու՝ որչափ որ անոնց շատին բա-
րիքն յիշեցնողը ինքն է մինչև ցայսօր:
Հայոց ազգին անհրաժեշտ մէկ պարտ-
քը պէտք է ըլլայ նաև այնպիսի անձի
մը վարքը գիտնալը՝ որ արժանապէս
ըսուեցաւ հայր եկեղեցւոյ և հայր
գարուծեանց, սուրբ և մարգարէ,
պատմաբան, հնախոյզ, գլուխ բանա-
սիրաց, պերճախօս, քերական, քեր-
դողահայր, աշխարհագիր, թարգ-
ման, գարապետ, և այլն. թէպէտ և
իրեն այսչափ մեծամեծ արդիւնքը և
մեր պարզ ոճը չեն ներեր իրեն ար-
ժանի վարք մը՝ թող թէ գովեստ մը
հիւսել հոս:

Զորորդ գարուն վերջերը (կամ
370^{ին}) Հայաստանի ընծայուեցաւ
Սովետ, Տարոն գաւառին խորեն
կամ խորնի աւանը, անոր համար
խորենացի ըսուեցաւ: Ետուած զին-
քը իր ազգին կրկին պարգև մը ընե-
լու համար՝ կեանքը ինչուան 110
կամ 117 տարի երկընցուց: Իսկոր ան
դարը Սովետ երկու բանի ետեւէ ե-
ղաւ, աստուածապաշտութեան և ի-
մաստութեան, և երկուքին մէջ ալ
կրնանք ըսել թէ հասակին հետ ա-
ճեցու, և ան վսեմական զգացմունք-

ներով գրեթէ երկիրս ու իր երկրա-
ւոր նիւթը մոռցած էր. բնութեամբ
փափուկ, մտաւոր աշխատանքներով
մարմինը տկարացած. և այնչափ եր-
կայն ապրիլը իր սակաւապէտ և ժուժ-
կալ կենացը նշանն է:

Ինչ ատենն որ Սեծ նորաստեղծ հայ-
կական տառերով սրբոյն Սերոպայ
Զանքը վարձատրեց, հանեց զխորենա-
ցին ալ իր Զանասէր ընկերներովը՝ որ
իրենց ճարտար գրչովը Հայկայ ու Սե-
ղամայ լեզուն խօսեցընեն նաև մար-
դուս աչքերուն: Երեւնայ թէ նո-
րահաս երիտասարդ մըն էր Սովետ՝
ընկերներուն հետ իմաստութեան սոր-
վելու խրկուած ատենը. միտքը զար-
դարուած վառվռուն աշխուժով,
սուր յիշողութեամբ, ընտիր ախոր-
ժակով, իմաստութեան սիրով ու նա-
խանձով և՝ «Կատարեւագոյն յարմա-
րութեամբ», ինչպէս ինքն ալ կը վը-
կայէ. ժամանակին ագահ, գրքեր
խառնելու անխոնջ. շրջան բրաւ պը-
տըտեցաւ Սիւնիք, Եդեսիա, Են-
տիոք, Իւզանդիոն, Եթէնք, Տը-
ւոմ, Պաղեստին, Եղեքսանդրիա,
մէկ խօսքով ան ատենուան աշխարհիս
ամէն ծաղկած քաղքերները, խելացի
մեղուի պէս քաղցր ծաղկըներու վրայ
իջնալով, և ճարտար նկարչի պէս զա-
նազան գոյներով միտքը զարդարելով:
Երկար ատեն կեցաւ Եղեքսանդրիա՝
որ գրքերու շտեմարան էր. հոն ե-
րևելի իմաստասէր մը գտաւ որ իմ
նոր Պղատոնս կ'անուանէ. չգիտ-
ցուիր՝ Կիւրեղ Եղեքսանդրիոյ հայ-
րապետն է աս Պղատոնը թէ արտա-
քին իմաստասէր մը, ուսկից շատ բան
սորվեցաւ. հոն թերևս Պապ աղեք-
սանդրացւոյն աշխարհագրութիւնն
ալ աչքէ անցուց և Պտղոմէոսի գրա-
ծին հետ բաղդատելով՝ շինեց համա-
ռօտ աշխարհագրութիւն մը: Վրքե-
րէ զատ՝ շատ բան ալ իր ընկերներէն
և իր ազգային ճամբորդներէն տեղե-
կացաւ, անանկ որ իր դարուն ամե-
նէն հմուտ անձանց մէկն էր աշխարհ-
քիս վրայ:

Լյսպէս կենդանի գրատուն մը
դառնալով, « Լինչափ աշխատանքէս
վերջը, կ'ըսէ ինքն իր բերնովը, կը
դառնայի հանգչելու իմ հարցս
քով, Սահակայ և Սեսրոպայ. ա-
նոնց մէկ քաղցր նայուածքը, մէկ
ժպիտը իմ ամէն նեղութիւններս
մոռցընել պիտի տային. ո՞ գիտէ
ինչ տաք սրտով զիս պիտի գրկեն,
ինչպէս պիտի քննեն զմեզ ու զար-
մանան մեր յառաջագիմութեանը
վրայ, ինչ հայրական աննախանձ
սրտով պիտի ցնծան՝ երբոր տեսնեն
որ զիրենք ալ անցուցեր եմ... Ես
ալ իմ ուրախութեանս երգերը կը
պատրաստէի անոնց առջին ձխա-
լով երգելու... Լիսոս. նման
ան որդւոյն որ երկար օտարութենէ
դարձած՝ ծնողական տունը մտած ա-
տենը՝ հօրը մեռելը դուրս հանելուն
հանդիպի, Սովսէս մտաւ հայաս-
տան. ո՞ր են ան ուրախական երգե-
րը, որոնց պատասխանը կարծէր թէ
չերգած պիտի լսէ. տխուր լռութիւն
չորս գին պատեր էր, կախուած երես-
ներ դիմացն ելան. ցաւալի՜ փոփո-
խութիւն. հիւսիսային Լիսոյ ամե-
նէն երևելի թագաւորութիւնը՝ Լը-
շակունեաց 600 տարուան գահը կոր-
ծաներ էր. արևելեան եկեղեցւոյ
փառաւոր մէկ քահանայապետու-
թեան ցեղը 150 տարիէ վերջը դադ-
րեր էր. Սահակ ու Սեսրոպ Սով-
սէսի սրտին մխիթարանքը ու սիրելի-
ները՝ գերեզմանական քարով ծած-
կուեր էին. ալ անկէ ետեւ « Լուր-
ներս արցունքի աղբիւր, շրթունքս
ողբոց երգարան դարձան », կ'ըսէ :
Լիս ցաւը աս սուգը ինչուան իր մահը
չկրցաւ մոռնալ. վասն զի իր ար-
ծուային հոգեւոյն աչքովը լաւ կը
տեսնէր հայաստանին ըրած կորուս-
տը և ապագայ չարիքը, որուն սկիզ-
բը իրօք ալ տեսաւ :

Թի՛ որ բաղդ ըսածդ կոյր չըլլար,
մանաւանդ՝ թէ որ Լստուծոյ կամքը
մեր փափագին հետ միանալու ըլլար,
Սովսէսի իրեն ուզած Լըամայ ու

Տիգրանայ օրերը պէտք էին, որ թա-
գաւորական ուժին վրայ կռթնած՝
Լթենքի դարերը հայաստան փո-
խադրէ և Յունաստանի նախանձելի
նախանձորդ ազգ մը հանէ : Բայց
զուրկ մնացինք աս երջանկութենէն.
Պարսից պատերազմը՝ հայաստանի
եկեղեցին ալ, ատեանն ալ, ուսում
նարանն ալ պղտորեց : Սեւմապուհ
չկար որ ազգին արթնցած եռան-
դուն հանճարները գրկէ ու վարձա-
տրէ. Սահակ ու Սեսրոպ չկային որ
Սովսէսը իրենց վարժարաններուն
գլուխ դնեն. երկայն ձմեռներէ վեր-
ջը խաղաղ ու զուարճալի դարուն մը
տիրեր էր քսան տարիի չափ Լըշակու-
նեաց մէջ, իսկ հիմայ մորկալից ե-
ղանակ մը հասեր էր, ուր ամէն մարդ
իր գլխուն ճարը կը մտածէ, ոչ մեծին
նայող կայ ոչ փառաւորին. պէտք ե-
ղաւ որ Սովսէս ալ հասարակ մար-
դու ու աննշան վարդապետի մը պէս
մոռցուի, աչքի տակ չինկնայ, ու
հոմերոսի պէս բեռը կռնակը շալ-
կած՝ գեղէ գեղ դռնէ դուռ պտրտի
ծանր հառաչանքով մը սրբելով ան
ճակտին քրտինքը՝ որ երկրորդ ան-
գամ ծնաւ մեզի մեր հայաստանը. և
սակայն շունչը բերանը հասած ատենն
ալ մէկ հանգստարան մը չէր գտնէր,
ինչպէս ինքը կը վկայէ : Տխուր ու
ամօթալի փոխարէն, որ շատ անգամ
մարդիկ իրենց մեծամեծ բարերարա-
ցը հատուցեր են, ու ցաւով սրտի
պէտք է խոստովանինք որ մեր հայերն
ալ շատ հեղ. անոր համար մեր նոր
ուսմանց ծնող երանաշնորհ Սխիթար
հայրն ալ կ'ըսէր իր աշկերտներուն,
« Լարձցուք ըստ Սովսիսի Խորենա-
ցւոյ ինքնին զսարկս մեր 'ի ճանա-
պարհի » :

Տասը տարիի չափ ասանկ անցնե-
լէն վերջը՝ ժամանակը քիչ մը հաշտե-
ցաւ. խաղաղութեան հով մը փչեց,
արեւը սկսաւ երևնալ հայաստանի
վրայ, թէպէտ և միշտ ամպերու մե-
ջէն. անծանօթ չմնաց Սովսէս. այս-
պէս լոյսը վերջապէս կը յայտնուի,

Թէ և երբեմն շատ ուշ : Որչափ որ անմխիթար էր Հայաստանի բաղդին վրայ , այնչափ ուրիշներուն մխիթարութեան ինքը պատճառ եղաւ , և սկսան բան ճանչցողները Սահակ Բրծրունւոյն հետ վկայել իրեն՝ Թէ « Դու մեզի երկրորդ Սահակ ու » , « Եսրոպ ընծայեցար՝ անոնց առ » , « Ետուած փոխուելէն ետե » , . աս վկայութիւնը ետեւի դարերն ալ հաստատեցին , միշտ զինքը երկրորդ ուսումնական Լուսաւորիչ սեպելով , Լազնկայ Կողբացւոյն մեռնելէն ետե զինքը Բագրևանդայ և Բըշարու նեաց եպիսկոպոս ըրին . շատերը եկան իրեն աշակերտելու , որոնց գլխաւորները կ'երևան իր պղտիկ եղբայրը Սամբրէ , իր քեռորդին Դաւիթ ան յաղթ , Ստեփանոս սիւնեցին , Թէոդորոս , և այլն : Ինքն առջինն եղաւ որ հայերէն լեզուն քերականական ու ճարտասանական կանոնաց վրայ առաւ , անոր համար ալ Վերդողայր ըսուեցաւ . ամէն ուսմանց ալ վարդապետ կրնար ըսուիլ , անոր համար կը կարծուի որ ինքն էր սրբոյն Սահակայ դպրապետ ըսուած Սովսէսը , Թէպէտ և աս բանս իր դուրս երթալէն առաջ պիտի ըլլայ . ինքն էր նաև հայրապետանոցին դատաւոր ըսուածը Սարգանանց պատերազմէն առաջ . ինքն էր Սարին քաղքին շինութեանը կամ նորոգութեանը վերակացուն . Թէ որ աս իրաւ ալ չըլլայ՝ կը ցուցնէ իր մեծ անունը և յարգը : Ինչուան խոր ծերութիւն իր բանը գործն էր հոգեւոր և ուսումնական լուսաւորութեամբ լուսաւորել իր ժողովուրդը . շատ բան շարագրեց , աւելի շատ ալ Թարգմանեց . շատերը իրմէ տեղեկութիւններ կ'ուզէին , ամենուն ալ սիրով կուտար . այսպէս իր մնացած գրուածներուն մեծ մասը մէկ իշխանի մը կամ աշակերտի մը խնդիրքով գրած է :

Չգիտցուի թէ որ տարի զրկուեցաւ Հայաստան իր կենդանի փառքէն , իմաստնոց Եստորէն . երբ ան

հոգին դարձաւ երկինքը , որուն ազնուագոյն պարգևները միայն երկրիս վրայ կը փնտռէր , այսինքն է Ետուածոյ սէրը և իմաստութիւնը . մեր ժամանակագիրները Օ ենոն կայսեր ատեն՝ 487^{ին} կը դնեն իր մահը :

Իսկ իր հարիւր տարուան մտաւոր աշխատանքները ո՛ր են հիմայ . բաբէ . գրատուններ կարդացողին ու գրողին գործքերը մէկ հատորի մը մէջ ամփոփուած են . . . ո՛վ անխնայ ժամանակ , որչափ պարտական ես Խորենացւոյն և Հայոց դպրութեանը . ո՛հ , արդեօք պիտի տեսնե՞նք ան երջանիկ տարին՝ որ իր գրուածներէն նոր բան մը երևան հանելով՝ քու խիստ Թանկազին յափշտակութիւններէդ մէկը ջնջես վրէժխնդիր իմաստութեցանկէն . որ բարերարը արդեօք պիտի ժառանգէ այն անհամեմատ փառքը որ ասանկ զիւտ մը ազգին ծանուցանէ :

Բայց քանի որ աս ցաւուն ու կսկըծելի յուսոյ մը մէջ ենք , դառնանք գոնէ աչք մը տանք ան մէկ քանի մը նացորդներուն՝ որ հազար չորս հարիւր տարուան ժամանակին ալեկոծութենէն ազատած՝ հասան մեզի , և զանազան կողմերէ մէկտեղ եկած՝ առաջին անգամ 1843^{ին} բոլոր մատենադրութիւնը տպուեցաւ : Եւ գրուածներս են , Սիտոյից գիրքը՝ որ իր Թէոդորոս աշակերտին համար գրեց , ճարտասանական գրուածներ և օրինակներ՝ Թէոֆիլ աղեքսանդրացի հռետորին հետեւելով , շատ բան ալ քովէն շինած . կորսուած յոյն հեղինակներու վկայութիւններ ալ կը բերէ . Թէպէտ և զուրցուածքը և միտքը խրթին , բայց շատ սքանչելի և յստակ դարձուածքներ ունի : — Վերականական գրուածքներու հատուածներ , որոնցմէ ոմանք ուրիշ Սովսիսի մը գրուածք կը կարծուին . — Հռիփսիմեանց ճամբորդութե պատմութիւնը , որ Հայոց պատմութեան և հին կրօնիցը վրայ ալ լոյս կուտայ : — Հռիփսիմեանց վրայ գեղեցիկ և սըր-

տանց գրած ճառ մը, որ իր վերջաբանին մէկ խօսքէն կը կարծուի թէ Խորենացւոյն առջի գրուածներէն մէկն ըլլայ: — Սարգսի վառի ճառը: — Սուրբ Բարդուղիմէոսի ազգատոհմին պատմութիւնը, որ Պաղեստին եղած ատենը տեղեկացեր էր. և Սուրբ Բարդուղիմէոսի Տաշաղի պատկերին և անոր ննջմանը և վերափոխման պատմութիւնը. աս պատմութիւնը Սահակ Լըծրուհիին գրելով, մարգարէութեամբ իրեն կը գրէ թէ քու ցեղէդ իրեք եղբարք հաւատքի համար պիտի բռնուին, մէկը պիտի ուրանայ, երկուքը պիտի նահատակուին, ինչպէս որ եղաւ 300 տարիէն ետեւ. նոյնպէս կը գուշակէ թէ քու ցեղէդ թագաւորութիւն պիտի ելլէ, որ ան ալ եղաւ: — Շարականներ: — Լլօթք մը: — Սերոյիշեալ Լլխարհագրութիւն՝ համառօտ բայց շատ հմուտ, այնչափ որ Սէն-Սարթէն գաղղիացի հայագէտը աս դարու սկիզբը պնդեց թէ ատիկայ Խորենացիէն ետքը գրուած է՝ մէջը շատ տեղեկութիւններ ըլլալուն՝ որ ետեւի դարերուն մէջ իմացուեցաւ. ասոր լաւ պատասխան տուած է բազմադիւն Խնձիճեանը: — Հայոց պատմութիւնը, որ դանձ է անգին: Իսկ թարգմանածներէն՝ որ խիստ շատ էին՝ հիմայ և ոչ մէկը յայտնապէս իր անունովը կը ճանչցուի, հապա կարծիքով միայն կ'ըսուի թէ իրն ըլլան Լլեքսանդրի վարքը, Բարդուղիմէոսի մէկ մասին սրբագրութիւնը, սրբոց հարց քանի մը գործքեր, թերեւ Լաւսերիոսն ալ, և այլն: Բոննցմէ զատ պատմութեան մէջ շատ երեւելի դիպուածներուն վրայ կը խոստանայ զատ գրել, որ անշուշտ գրած ալ կ'ըլլայ. ասոր մէկ ապացոյցն ալ է իր պատմութեան Չորրորդ մասը, որ դժբաղդութեամբ դեռ մեր ձեռքը չէ հասած, բայց թովմա Լըծրուհիին թէ դարուն մէջ կը վկայէ, թէ «Վրէ» ընկած զգիրս պատմութեան հայոց

1 Հնախոս. Հայ. Գ. 303-314:

մեծաց հրաշագան յորինուածով սկսեալ Սահմայ մինչև ի Օհնոն կայսր: . . . Սրպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի Չորրորդ գրուած գի խոստանութեան պատմութեան Սովսեսի Խորոնեցւոյ, վերադարձութեան ի վերայ երեցունց գրուածքալ հատուածին:

Բայ պատմութիւնը՝ ինչուան հիմայ ճանչցուած թէ Սովսեսի և թէ հայաստանի ամենէն պատուական գրաւոր գործքը ըլլալով՝ թէ մեր և թէ օտար ազգաց առջև, չենք կրնար հոս լուութեամբ անցնիլ. վասն զի անով է որ հայաստան իր հին ու կորսուած գրականութեան մէկ ճաշակը կ'առնէ. անով 1400 տարուրէն ի վեր հայք իրենց ազգը և փառքը կը ճանչնան. ան է բոլոր աշխարհիս գիմաց մեր հին ազնուականութեան վկայագիրը, որ ուրիշ ազգ մը չկրնար յափրշտակել կամ ուրանալ. անով կրնայ հայաստան պատմագրութեան մուսային իմացընել՝ թէ կրնայ առանց առասպելաբանութեան հին պատմութիւն մը գրուիլ. անով Յունաց և հռոմայեցւոց պատմիչները քանի մը տեղ սրբագրել, և տեղ տեղ հնութե և ընդհանուր պատմութեան վրայ նոր լոյս ծագել, որ ուրիշ տեղէն անկարելի է առնելը:

Խորենացւոյն պատմութեան գլխաւոր աղբիւրներն են աս, Սարգսի ճառը գրած պատմութիւն Սարգսի թագաւորին հրամանով՝ որ Վինուէի հին դիւաններէն հանեց. ք, Վանի մը ազգային և մեհենական պատմիչներ, ինչպէս են Վերուբնաս, Ուղիւպ, Խոռոհբուտ, Վարդաթան, և այլն. ք, () տար պատմիչներ՝ արեւելեան և արեւմտեան ազգերէ. ք, Վիւանական գրուածքներ՝ թէ թագաւորաց և թէ առանձին իշխանաց. և, Լեւոնդութիւններ, ազգային երգեր, զանազան յիշատակարաններ:

Բայսոսի աղբիւրներէ հանած պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Խորենացւոյն ջանքն էր ճշմարիտ պատմութեան

Թիւն գրել, վասն զի բուն պատմութեան հոգին ալ ճշմարտութիւնն է. անոր համար ուր որ ուրիշ պատմիչներէն կը տարաձայնի՝ յայտնի է որ աւելի ճշմարտաման և հիմայ կորսուած պատմաց հետեւեր է, որոնց մէկ քանիին անունն ալ կը յիշէ. և թէ որ մէջը առասպելներ ալ կան՝ հոն ինքն ալ կը վկայէ թէ ասոնք առասպելներ են. ոչ երբեք ճշմարտութիւնը շուքի տակ կը թողու՝ ինչպէս կ'ընեն հին (Հունաց և Հռոմայեցոց պատմիչները. անոր համար գաղղիացի մատենագիր մը կ'ըսէ. «Խորենացւոյն մէջ Հաւատարի բանին» ալ հակառակիլը դժար է»։ Բայց ամսոս որ աս բանիս լաւ ուշադրութիւն չընելով, և արեւմտեան գաղափարներով նախապաշարուած՝ որ Խորենացին ալ արեւելեան թանձր մատենագրաց կարգը գրեր էին, քանի մը հեղինակներ անոր ճշմարտութեանը դէմ տարակոյսներ հանեցին և վար զարկին, ինչպէս Ֆրերէ, Սոլնէյ, Սիքոնթի, և այլն. թէպէտ և շատ տեղ ալ գովելով անկէջ վկայութիւն կը բերեն։ Սոլնէյի հոգով գրողին՝ որ իր իմաստութեանը վրայ չափէն աւելի վստահացած՝ չէ թէ միայն Սովսէս Խորենացիին պատմութիւնը՝ հապա Սովսէս մարգարէին գրածն ալ կ'ուրանայ, աւելորդ էր պատասխան տալ. բայց որովհետեւ աւելի բարեսէրներ ալ նոյնպիսի կարծիքներ ունեցեր են և կ'ունենան, համառօտիւ յիշեցրենք, որ Խորենացիին ծուռ է ան կարծիքը թէ Սովսէս արեւմտեանները թողած՝ արեւելայց կը հետեւի. որովհետեւ ինքն իսկ Խորենացին պատմութեանը սկիզբը կը վկայէ թէ ընդհակառակն աւելի Հունաց գրուածներուն հետեւած է՝ անոնց աւելի ջանքով գրելուն համար. ասով յայտնի է, թէ, ինչ ուր ալ որ Քաղգէացոց կամ Բսորոց կամ Պարսից հետեւեր է՝ լաւ քննութեամբ հետեւեր է. ք, Խորենացիին (Հունաց մատենագիրներն ալ

մաղած ըլլալը յայտնի է յիշած մատենագիրներէն, որոնցմէ ոմանք կորսուած ըլլալով՝ չենք կրնար անոնցմէ առած բանին վրայ վճիռ տալ. ուր թողունք որ շատ տեղ տարակուսական բաներու համար շատ վկայութիւններ մէկտեղ կը բերէ Խորենացին, և կը բաղդատէ. յայտնի է որ շատ տեղ ալ լռելեայն կ'ընէ աս բաղդատութիւնը. աս ալ իրաւ է որ Խորենացւոյն մէկ խօսքէն շատ բան իմանալու է և խոր քննելու է. ք, Խնչ որ վերը ըսինք, քիչ մը եւրոպական նախապաշարմունքն է որ (Հունաց և Հռոմայեցոց պատմիչները չափէն աւելի յարգի սեպած է, կամ թէ ըսեմ արեւելեանները չափէն պակաս. իսկ Խորենացւոյն համար պէտք էր մտածել՝ որ թէպէտ արեւելցի, այլ ամենեւին յունական կը թուեամբ և իմաստութեամբ վարժած՝ անոնց իմաստուններէն իր լեզուովը միայն տարբեր է, իսկ արեւելեան բաներու տեղեկութեամբ՝ գերազանց, ինչպէս ինքն Ֆրերէ ալ կը հարկաւորի խոստովանիլ՝ թէ Խորենացին արեւելցի ըլլալով՝ արեւելեան բաներու աւելի տեղեկ է, և պատմութեան մէջ քանի մը բան կայ որ պէտք է իրմէ լոյս առնել, կամ (Հունաց հետ բաղդատել. ք, Բսով չկարծեն Եւրոպացիք թէ մենք ալ ազգասիրական նախապաշարմամբ Խորենացին անսխալ կը ճանչնանք. այսպիսի տարակոյս աստուածաշունչ գրոց վրայ միայն է որ չունինք. հապա Խորենացւոյն ջանքին, հմտութեանը և սրբութեանը վրայ նայելով կը վկայենք՝ թէ ոչ երբեք կամաւ սխալեր է, կամ առանց քննութեան գրեր է նաև ան բաները՝ որոնցմով կը տարաձայնի ուրիշներէն. թերեւ տեղ տեղ իր ընտրութեանը մէջ սխալած է, զարմանք չէ, և ոչ այնչափ ամօթ՝ որչափ զինքը սրբագրել ուզողներուն սխալմունքը։

Խորենացւոյն գլխաւոր պակսութիւնն է իրաւցրնէ՝ ժամանակագրութիւն չընելը, որ այնպիսի գործքի մը

խիստ հարկաւոր էր, և առանց անոր շփոթութիւններ կը ծագին. ինքն որ այնպէս մտադրութեամբ քններ էր խտեսիասը, Վիոդորոսը, Վիտիկանոսը, Յովսէպոսը, Լուսեբիոսը, Լստուածաշունչը և Լստուածաշնչին վրայ գրած մեկնութիւնները, և իր պատմութեան սկիզբը զանազան համեմատութիւններ կ'ընէ, ինչո՞ւ պատմութեան մէջ ալ չխառնեց՝ չգիտցուիր. թերեւս միտք ունէր գրելու, կամ թէ գրած ալ ըլլայ ժամանակագրական ցանկ մը բոլոր պատմութեան և:

Ղմարտութեան հետ ունի խորեւնացին ուրիշ հարկաւոր և լաւ յատկութիւններ ալ, ստոյգ հնչմունք արեւելեան անուանց, անկողմնասիրութիւն և արդար դատաստան. թերեւս իրեն նման պատմագիր մը չկայ որ ազգային հոգին արդարութեան հետ այնպէս լաւ միաբանած ըլլայ. կը սիրէ ազգը և շատ ալ, բայց ոչ երբեք պախարակելի գործքը առանց յանդիմանութեան կը թողու, ինչպէս և ոչ ալ առաքինին առանց գովութեան. այնպիսի դիպուածներու մէջ մէկ վըսեմ և ծանր կերպ մը կ'առնէ որ կարծես թէ անդիի աշխարհքին անայլայլութեանը մէջ դատողական աթոռի վրայ նստած է, բայց դեռ սիրտը հայրենեացը վրայ կը բաբախէ: Բնագային և հին սովորութեանց տեղեկութիւն կուտայ. թէպէտ և ոչ որչափ կը փափաքէինք, բայց աս բանիս մէջ ալ շատերէ վար չմնար. և ինչպէս հոմերոս ամէն ազգաց գաղափարներուն աղբիւր է, այսպէս ալ խորենացին մեր ազգին պատմչաց և հնախօսաց աղբիւրն է եղած: Իրեն յատուկ է լակոնաքանութիւն, այսինքն կարճ զուրցուածք՝ բայց ճարտասանական ուժով, գեղեցիկ դարձուածք, աշխոյժ նմանութիւն մը, ախորժեղի զուարճաբանութիւն մը, լաւ հայկաբանութիւններ, խելացի իմաստներ և խորհրդածութիւններ, որոնցմով քանի մը մթութեանց և հելենաբա-

նութեանց պակսութիւնը կը լեցնէ, և այնչափ աւելի ներելի է աս բանիս մէջ՝ որչափ որ ինքն ալ կը խոստովանի՝ թէ ծերութեան, հիւանդութեան և զանազան թարգմանութեց զբաղմունքով չկրցաւ ուզածին պէս կուկել գրածը. բայց այնպիսի առթից մէջ այսչափ գեղեցիկ գրելը կը ցուցնէ իր մտքին սովորականէ վեր ոյժը և կատարելութիւնը, և չկրնար մէկը այս վկայութիւնը չտալ իրեն, երբոր տեսնէ որ մէկ ժամու մէջ վարպետ նկարչի պէս ուզած գրիչը կը շարժէ, երբեմն պերճախօս, երբեմն նկարագիր, երբեմն ողբերգակ, երբեմն իմաստասէր, երբեմն սուրբ վարդապետ և մարգարէ. և իրեն լայն ճակտին վրայ ճառագայթած՝ Երոդոտոսի, Հոմերոսի, Պլատոնի հանճարը, և Երեմիայի և Վրիստոսի լոյսը:

Իրժան է որ հայաստան նոր երախտագիտութեամբ մը նայի աս մարդուն վրայ, որ ճշմարտապէս իրեն հայր եղաւ, և ազատեց իրեն անունը և փառքը ժամանակին զրկանքէն, ծուռ կարծիքներու զէնքերէն, և արեւելեան աննշան ազգաց կարգէն: Խորենացւոյն հետ փառաւորութի իր Սեկենասն ալ Սահակ բագրատունին՝ որ այնպիսի օրհնեալ ձեռքի մը շարժիչ եղաւ, և անոր գրուածքին գլուխը արժանացաւ իրաւապէս իր անունը և գովեստը կարդալու:

Հ. Ղ. Մ

1 Խորենացւոյն պատմութիւնը առջի անգամ թարգմանուեցաւ լատիներէն 1728ին Վիսթոնըստուած անգղիացի երկու եղբայրներուն ջանքովը. ասոնք աս պարծանքս ունին որ արեւելքի ամենէն պատուական գրոց մէկը եւրոպեան տաճարը մտուցին: Ասկէ տասը տարի մը առաջ Լը-Վալլէան ասպետը գաղղիարէն թարգմանեց ու տպեց Փարիզ, և նորէն սրբագրելով կրկին տպեց 1841ին հոս Վեներիկ: Հոս տպուեցաւ 1841ին իտալերէն թարգմանութիւնն ալ ընտիր շարագրութեամբ, յառաջաբանութեամբ և ծանօթութիւններով: Գաղղիացի թարգմանին ալ 1845ին Փարիզ տպեց ընդարձակ ծանօթութիւններ Խորենացւոյն մէջ յիշուած յատուկ անուանց վրայ: 1809ին Յոհաննէս անունով հայ սարկաւազ մը ռուսերէն թարգմանեց Խորենացին ու տպեց Փետրպուրկ: